

## 3. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αἱ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1941 γενόμεναι ἐργασίαι εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Θεσσαλονίκης δὲν περιορίσθησαν μόνον εἰς ἐκκαθαφικὴν ἐργασίαν, ἀλλ' ἀπέβλεψαν καὶ εἰς μελέτην οἰκοδομικῶν προβλημάτων τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ πλέον λόγῳ τῆς καταστροφῆς, ἣτις ἐπῆλθεν εἰς τὸ κονίαμα τῆς προσόψεως ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ βομβαρδισμοῦ τῆς 10 Φεβρουαρίου τοῦ 1941 (εἰκ. 1),

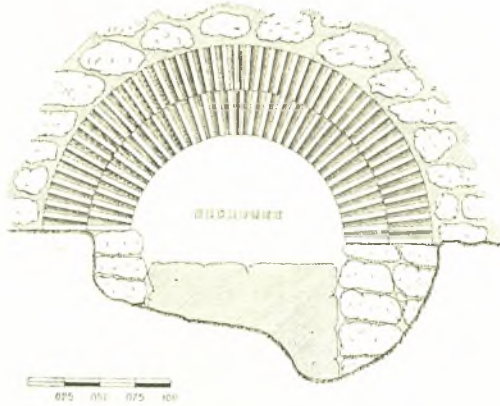


Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς καταστροφῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν Ἰταλῶν τῆς 10 Φεβρουαρίου 1941.

κατέστη εὐχερεστέρα ἢ διάνοιξις ἐντοιχισμένων θυρῶν καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τμημάτων τοίχων ἄνωθεν τῶν μεταγενεστέρων τουρκικῶν παραθύρων τοιουτοτρόπως ἀπεκαλύφθησαν λίαν ἐνδιαφέρουσαι Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, τινὲς τῶν ὁποίων ἐφωτογραφήθησαν, ἐνῶ ἄλλων, μόνον ὅταν τὰ παράθυρα ἐπανέλθουν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθοῦν ἱκανοποιητικαὶ φωτογραφίαι.

Εὐθὺς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρουσίας ἐκθέσεως αἰσθάνομαι ὑποχρέωσιν νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν προϊστάμενον τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων καθηγητὴν κ. Ἄ. Ὀρλάνδον διὰ τὴν παρασχεθεῖσάν μοι

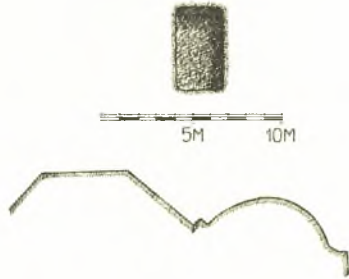
βοήθειαν κατὰ τὰς ἐργασίας, ἰδίως δὲ διότι μοὶ ἐπέτρεψε τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἰκριωμάτων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, οὕτω δὲ ἠδυνήθην νὰ φωτογραφήσω τὸ μωσαϊκὸν τοῦ τρούλλου καὶ νὰ παρατηρήσω ἕκ τοῦ πλησίον



Εἰκ. 2. Καμάρα εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ προαυλίου.

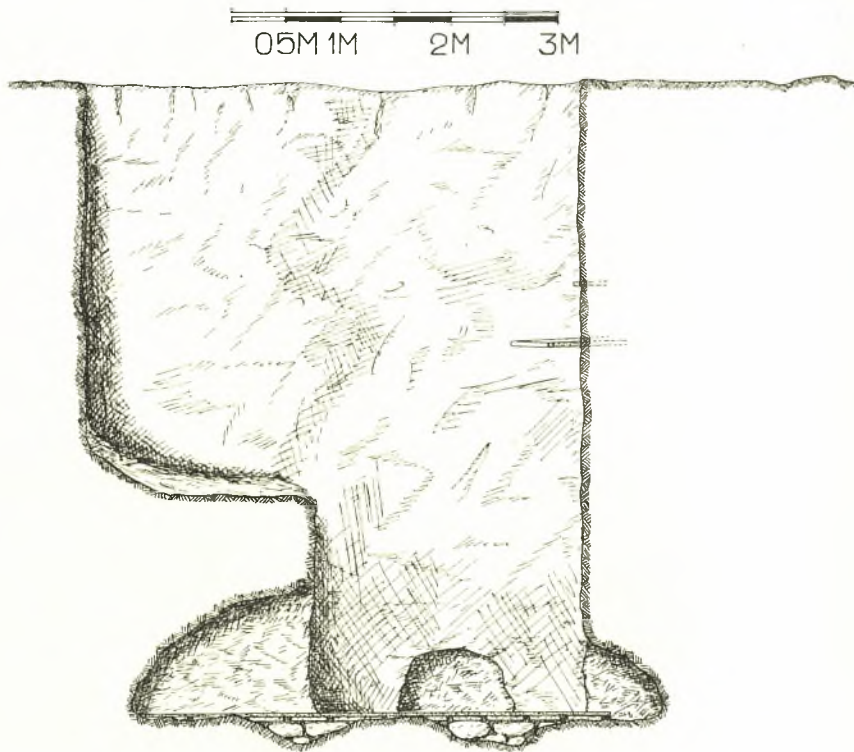
ἐνδιαφερούσας λεπτομερείας τοῦ ἔργου. Πρὸς τὸν ἀρχιτεχνίτην Ψαρρὸν ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου.

Λόγῳ τῆς ἔνεκα τοῦ πολέμου συντομίας τῆς ἐκθέσεως τοῦ 1940 παραθέτω σήμερον συμπληρωματικῶς μίαν ὄψιν τῆς καμάρας (εἰκ. 2), ἣτις

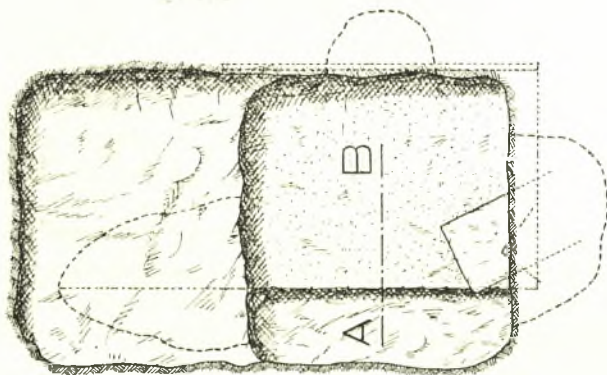


Εἰκ. 3 α. Θέσις τῆς ἀνασκαφῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

παρέχει εἰκόνα τοῦ ἰδιαίτερου καὶ χαρακτηριστικοῦ τρόπου οἰκοδομήσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (βλ. ΠΑΕ 1940, 24). Ἐπίσης ἀτόψιν (εἰκ. 3 α) καὶ (βλ. εἰκ. 3 β καὶ εἰκ. 3 γ) ὡσαύτως τομὴν τῆς εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ ναοῦ ἐκτελεσθείσης ἀνασκαφῆς (ΠΑΕ 1940, 27). Τέλος σχέδιον κενταύρου ἐπὶ θραύσματος βυζαντινοῦ ἀγγείου (εἰκ. 4) κατὰ σχέδιον τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἄνδρ. Ξυγγοπούλου (βλ. ΠΑΕ ὡς ἄνω).



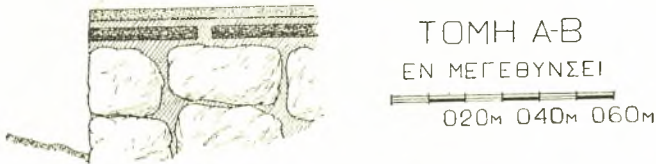
ΤΟΜΗ



ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 3 β. Τομή καὶ κάτοψις ἀνασκαφῆς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ.

Εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς κατ' εὐθειᾶν ἐπέκτασιν τοῦ πέρυσιν ἀνευρεθέντος τοίχου, ὅστις εὐρίσκεται εἰς 17.50μ. περίπου ἀπόστασιν (βλ. ΠΑΕ 1940, 24) ἀπὸ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀνέσκαψα καὶ ἀνεύρον τὴν συνέχειαν τοῦ τοίχου τούτου κατὰ τὴν βορείαν ἄκρην τοῦ προαυλίου, ἐνῶ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος εἶχον ἀνεύρει τὸ νότιον τμήμα αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν



Εἰκ. 3 γ. Τμήμα ῥωμαϊκοῦ κτίσματος.

τοῦ τοίχου κατὰ μῆκος ἀπεκαλύφθη τμήμα 13 μ. Πρὸς βορρᾶν δένδρον εὐρισκόμενον εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἠμπόδισε τὴν περαιτέρω ἀνασκαφὴν, πρὸ παντὸς ὅμως ἠμπόδισε αὐτὴν ὁ ἀναλημματικός τοίχος (βλ. *εἰκ.* 5 ἀριστερά), ὅστις θὰ ἠνάγκαζε νὰ ἐκτελεσθῇ ἡ ἀνασκαφὴ εἰς μέγα βάθος. Ὁ ἀνευρεθεὶς τοίχος διακόπτεται ὑπὸ πύλης, τῆς ὁποίας διεσώθη ὁ μαρμαρίνος οὐδὸς (*εἰκ.* 5



Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀγγείου μετὰ παραστάσεως πάλης Κενταύρου (Σχέδιον καθηγ. κ. Ἄνδρ. Ξυγγοπούλου).

εἰς τὸ κέντρον κάτω καὶ εἰς τὸ σχέδιον *εἰκ.* 6), διετηρήθη μάλιστα μικρὸν τμήμα ὀρθομαρμαρώσεως εἰς τὴν βορείαν πλευρᾶν. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν, τὴν δυτικὴν πλευρᾶν τοῦ τοίχου, διεσώθησαν τμήματα μαρμαρίνου περιζώματος, τὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένα ἐπὶ μωσαϊκοῦ δαπέδου ἐκ λευκοῦ μαρμαρίου ἄνευ διακοσμήσεως· οὕτω διαπιστοῦται τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ προαυλίου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ 1.50 μ. περίπου χαμηλότερον τοῦ σημερινοῦ ἐπιπέδου. Ἡ μερικὴ τοῦλάχιστον ἀπομάκρυνσις

τοῦ διὰ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐπ' ἀρκετοὺς ἴσως αἰῶνας συσσωρευθέντος χώματος θὰ συνέβαλε πολὺ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ναοῦ καὶ θὰ συνετέλει ὥστε νὰ φανῇ οὗτος ραδινώτερος, ἀφοῦ ἐννοεῖται ἀποκαθίστατο καὶ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἢ ἀρχικὴ μορφή τῆς στέγης. Εἰς 4. 50 μ. πρὸς νότον τῆς προαναφερθείσης πύλης ὑπάρχει ἄλλη πύλη, ἣς δὲν συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφή· ἐπιφυλάσσομαι κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφὴν ν' ἀνασκάψω τὸ ὑπολειπόμενον κεντρικὸν τμήμα τοῦ τοίχου τούτου, τοῦ ὁποίου ἤδη ἔχουν ἐκσκαφῆ τὰ δύο πρὸς τὰ ἔξω τμήματα καὶ ὅπου πιθανῶς θὰ εὐρεθῇ ἡ κεντρικὴ πύλη.

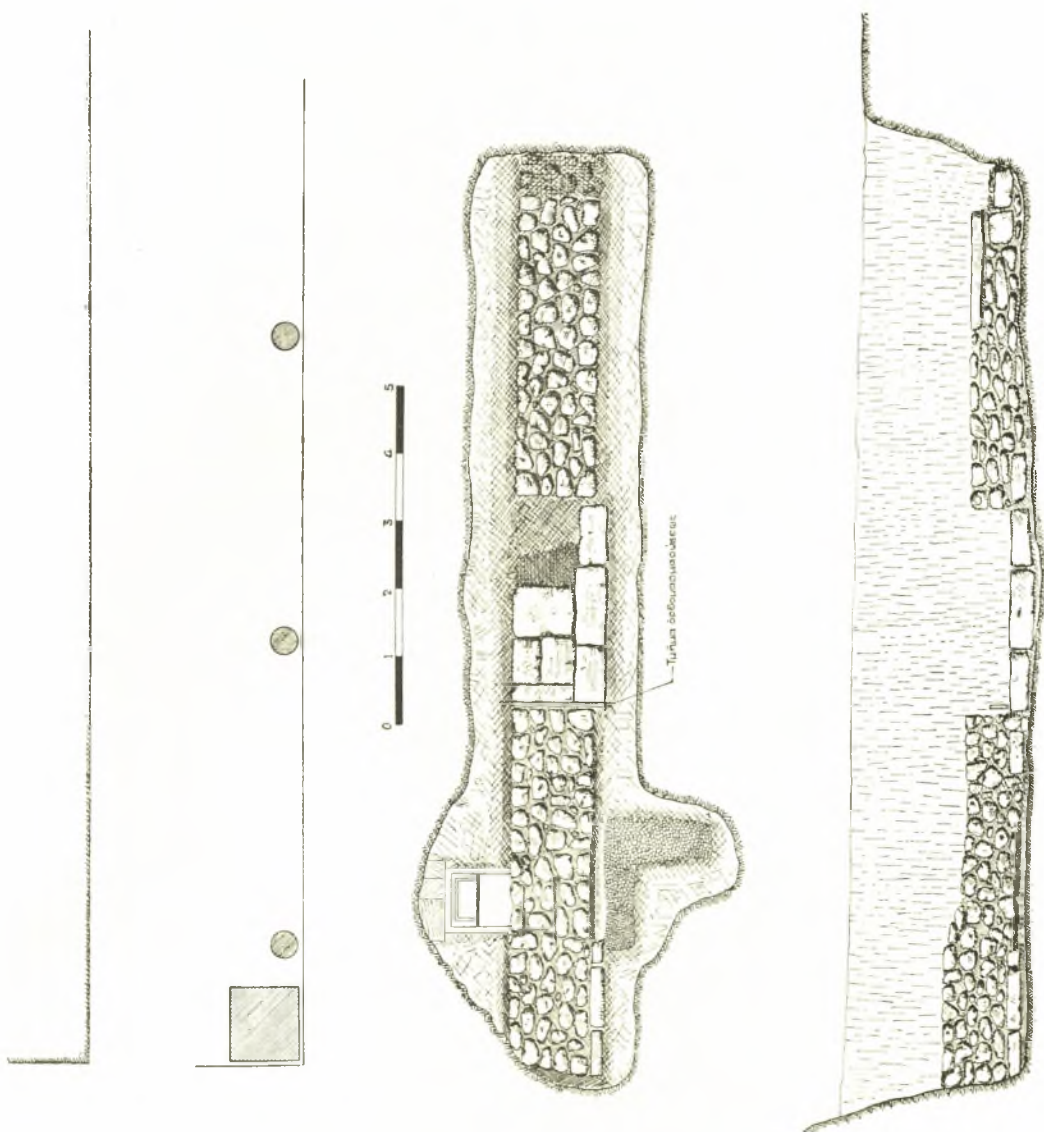
Εἰς τὴν βορειάν ἄκραν, πρὸς ἀνατολάς, ἔναντι τοῦ ναοῦ εὐρέθη βᾶσις ὀρθογωνίου παραστάδος Α (εἰκ. 6 καὶ λεπτομερῶς εἰς εἰκόνα 7) προσηρμο-



Εἰκ. 5. Ἡ ἐκσκαφὴ εἰς τὸ βόρ. τμήμα τοῦ τοίχου εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ.

σμένη πρὸς τὸν τοῖχον· εἰς τὸ κέντρον τῆς βάσεως διητηρεῖτο τετράγωνος σιδηροῦς γόμφος, στερεούμενος διὰ χυτοῦ μολύβδου. Ὁ γόμφος οὗτος δηλοῖ ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχεν ἐκεῖ καὶ τὸ μαρμαρίνον σῶμα τῆς παραστάδος, ὅπερ νῦν ἀπωλέσθη. Πρὸ τῆς παραστάδος πρὸς ἀνατολάς εὐρέθησαν τμήματα μαρμαρίνων πλακῶν δαπέδου. Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ ὑπολείμματα πείθουν ὅτι μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διερρουθμίσθη ὁ ὅλος περὶ τὸν ναὸν χώρος.

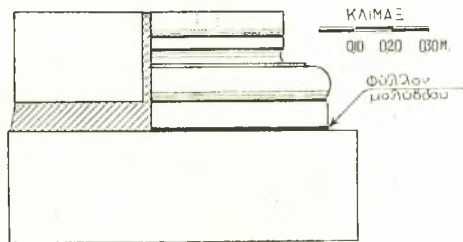
Εἰς τὴν εἰκόνα 5 διακρίνονται αἱ μόνις διανοιγόμεναι εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πύλαι (ἢ μία δεξιὰ τῶν δύο ὀρθογωνίων (τουρκικῶν) παραθύρων, ἢ ἄλλη εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄκραν τῆς εἰκόνας ὅπου ὁ ἐργάτης ἐπὶ τῆς κλίμακος). Αἱ πύλαι αὐταὶ εἶχον ἐμφραχθῆ προφανῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, εὐτυχῶς ὅμως αἱ τοιχογραφίαι, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς τὸ κοίλον τῶν πυλῶν αὐτῶν, σῶζονται ἀρκεύοντως καλά. Εἰς τὸ τμήμα ὅμως τὸ εἰρησκόμενον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει ἀπομακρυνθῆ τὸ παλαιὸν κονίαμα, ὅπερ ἔφερε τὰς τοιχογραφίας, καὶ ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ νεωτέρου τουρκικοῦ.



Εἰκ. 6. Κάτοψις καὶ ὄψις ἀνασκαφῆς εἰς τὸ βόρειον τμήμα τῆς αὐλῆς.

Αἱ πύλαι ἐκτίσθησαν διὰ δύο τοίχων διαφόρου ἐποχῆς· ἕκαστος τοῖχος ἔχει περίπου πλάτος ὅσον τὸ ἡμισυ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ὁ παλαιότερος εἶναι ὁ πρὸς τὰ ἔξω, ὅστις πιθανὸν νὰ ἐκτίσθῃ, ὅταν παρεδόθῃ ὁ ναὸς εἰς τὴν

μωαμεθανικὴν λατρείαν, ὃ δὲ πρὸς τὰ μέσα, ὃ νεώτερος, πιθανὸν νὰ ἐκτίσθῃ κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1907. Πρὸς τὸ παρὸν ἀπεμακρύνθη μόνον ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος, ὅστις μόνος καλύπτει τὰς τοιχογραφίας. Τῆς νοτίας πύλης τὸ νότιον τμήμα ἦτο κατεστραμμένον πιθανῶς ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν, ὅτε ἐκτίσθῃ ὁ τοῖχος, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς θέσεως τῶν λίθων. Αἱ τοιχογραφίαι φθάνουν μέχρι τοῦ ἀκροτέρου σημείου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον· ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου συνάγεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους προστόνον, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἀντικατεστάθη μεταγενεστέρως διὰ τουρκικοῦ. Ἴσως τὸ ἀρχικὸν νὰ ἦτο ξυλόσκεπον καὶ πιθανὸν νὰ μὴ διέφερε



Εἰκ. 7. Πλαγία ὄψις τῆς βάσεως τῆς ὀρθογωνίου παραστάδος.

οὐσιωδῶς τοῦ σημερινοῦ· προφανῶς θὰ ἦτο καὶ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ὡστε νὰ μὴ ἀποφράσσωνται αἱ εἴσοδοι, ὡς συμβαίνει σήμερον.

Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ τόξου εἰκονίζονται ζεύγη ὀσίων κατενώπιον εἰς δὲ τὸ κατώτερον τμήμα ὑπάρχουν δίσκοι (médaillons) μετὰ προτομῶν ἁγίων ἐπὶ κυανοῦ βάθους. Καὶ εἰς μὲν τὴν δεξιὰν πύλην (πρὸς νότον) ὑπάρχουν ἀνδρικαὶ μορφαί, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν (πρὸς βορρᾶν), γυναικεῖαι, (εἰκ. 8 καὶ 9).

Ἐπιφυλασσόμενος νὰ πραγματευθῶ λεπτομερῶς περὶ αὐτῶν ἀργότερον, ὅταν δηλ. καταστῆ δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθῶν καὶ φωτογραφηθῶν πλήρως αἱ σφζόμεναι τοιχογραφίαι, περιορίζομαι πρὸς τὸ παρὸν ν' ἀναφέρω τὸ πόρισμα προχείρου μόνον μελέτης, ἐξ ἧς φαίνεται ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι δύο ἐποχῶν. Αἱ παλαιότεραι εἶναι αἱ εὐρισκόμεναι ὑψηλότερον ἐντὸς τοῦ τόξου, ἔργα πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐνῶ αἱ τοιχογραφίαι εἰς τοὺς δίσκους εἶναι μεταγενέστεραι κατὰ ἓνα περίπου αἰῶνα (εἰκ. 8 καὶ 9). Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ νάρθηξ καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ναοῦ ἔφερον παρεμφερῆ διακόσμησην διὰ τοιχογραφιῶν (βλ. προχείρως O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, 286, 376). Εἰς τινὰ τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν, ἰδίως δὲ εἰς τὰ εὐρισκόμενα ἄνωθεν τῶν τουρκικῶν παραθύρων φαίνονται καταφανῆ ἀκόμη τὰ σημεῖα τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1890.

**Ἐργασίαι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.**

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀπεμακρύνθη εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ τὸ κονίαμα καὶ ἀνεσηκώθησαν πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης διεπιστώθη ἡ ἀρχικὴ στέγη τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου· οὕτω ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἐπικλινῆς στέγη, ὡς φαίνεται σαφῶς εἰς τὸ σχέδιον (*εἰκ. 10*), χαμηλοτέρα τῆς σημερινῆς· ὅθεν καὶ ὀλόκληρον τὸ ἄνω ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ τοίχου, τὸ διὰ διλόβων καὶ τριλόβων παραθύρων κοσμούμενον, εἶναι



Εἰκ. 8. Κεφαλὴ Ὁσίας ἐντὸς τοῦ τόξου τῆς βορ. θύρας ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

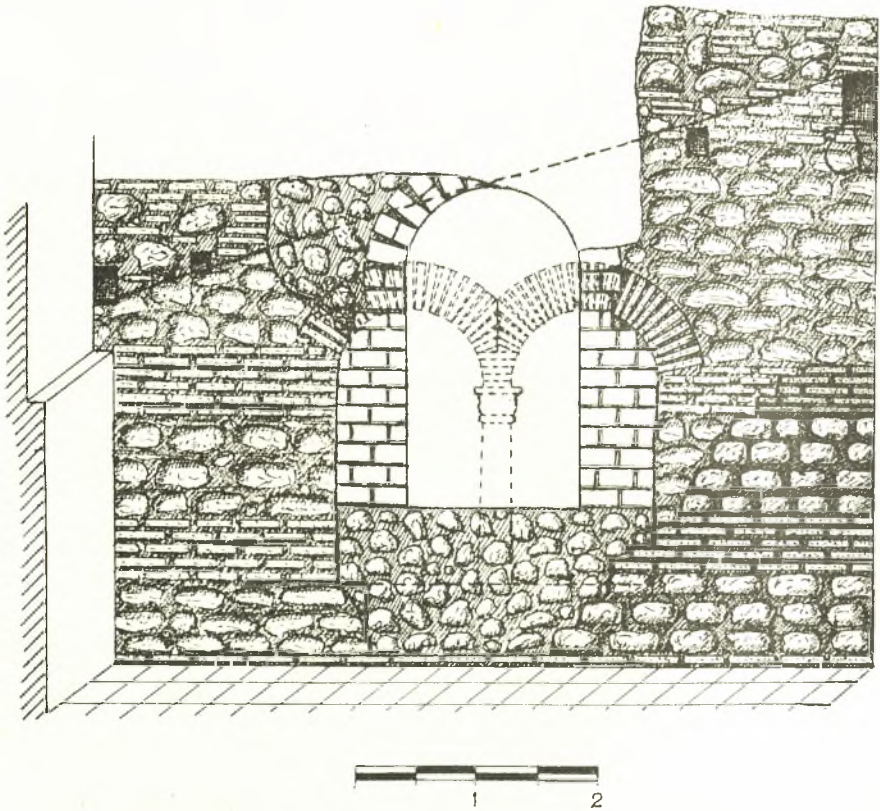


Εἰκ. 9. Κεφαλὴ Ὁσίας ἐντὸς τοῦ τόξου τῆς βορ. θύρας ἐπὶ τῆς δυτ. πλευρᾶς.

προσθήκη μεταγενεστέρων βυζαντινῶν χρόνων. Ἐπίσης ἐπιστοποιήθη ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου εἶχε δίλοβον παράθυρον, τοῦ ὁποίου σφῶνται αἱ ἀρχαὶ τῶν τόξων. Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τοῦ τοίχου διαφαίνονται σαφῶς διάφοροι οἰκοδομικαὶ περίοδοι. Ἡ παλαιότερα (*εἰκ. 10* δεξιὰ κάτω) συνέχεται ἀπολύτως πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτελεῖ μετ' αὐτοῦ ἓν ἀδιάρηκτον σύνολον· ὀλίγον διάφορον τρόπον οἰκοδομῆς, ἀλλ' ἀσφαλῶς σύγχρονος πρὸς τὸν



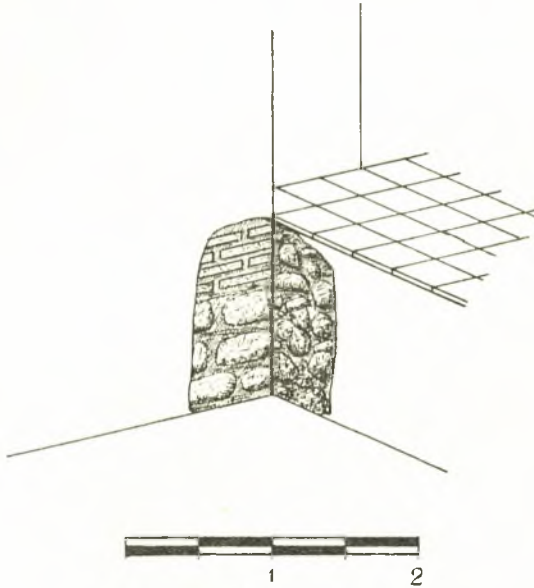
προηγούμενον, συναντῶμεν εἰς τὸ τμήμα τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὸ δίλοβον παράθυρον. Ὡς εἰς ἐμεσολάβησεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ μικρὰ διακοπή κατὰ τὴν οἰκοδομήν, παρατηρεῖται δὲ ἔνεκα τούτου ἐλαφρὰ διαφορὰ εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ μυστηρίου καὶ χρησιμοποίησις λίθων λαξευμένων μετ' ὀλιγοτέρας ἐπιμελείας.



Εἰκ. 10. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ὄψις τοῦ βορείου γυναικωνίτου.

Τὸ τμήμα τοῦτο καταλήγει εἰς σαφῶς ἐπικλινῆ μορφήν διὰ νὰ δεχθῆ τὴν στέγην. Ὁ τοῖχος ὁ εὑρισκόμενος ἄνωθεν τοῦ τμήματος τούτου προσετέθη ὅτε ᾠκοδομήθη καὶ τὸ ἄνωτερον τμήμα τοῦ προαναφερθέντος πλαγίου τοίχου. Τέλος κατὰ μεταρρυθμίσεις γενομένας ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὸ δίλοβον παράθυρον μετετράπη καὶ ἔλαβε τὴν μορφήν, ἣν ἔχει σήμερον. Τὰς αὐτὰς περιῶπου οἰκοδομικὰς μεταρροπὰς διεπίστωσα εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα τῶν ἀνατολικῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου.

Ὀλόκληρον τὸ μέσον καὶ τὸ πρὸς βορρᾶν τμήμα τοῦ γυναικωνίτου εἶναι ὑπερυψωμένον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τμήμα αὐτοῦ κατὰ 1.15 μ. (εἰκ. 11). Ἐκ τῆς γενομένης ἐρεύνης διαπιστοῦται ὅτι ἡ ὑψωσις εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὀφείλεται εἰς μετατροπὴν τουρκικῶν χρόνων, ὅτε ἐγένετο καὶ ριζικὴ μεταρρύθμισις τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ, ἰδίως μάλιστα τοῦ τμήματος ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν γυναικωνίτην. Ὅτι εἶναι τουρκικῶν

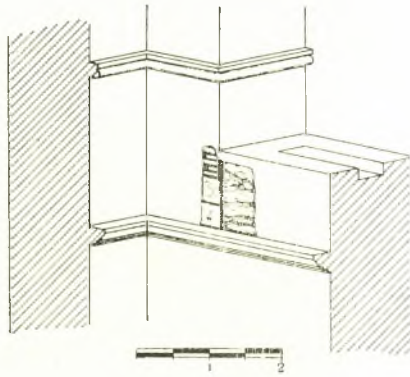


Εἰκ. 11. Βορ. - δυτικὴ γωνία τοῦ γυναικωνίτου, τὸ ὑψωμένον δεξιὰ τμήμα τῆς τουρκικῆς κατασκευῆς.

χρόνων προσθήκη φαίνεται ἐκ τοῦ χαρακτηριστικοῦ τρόπου οἰκοδομῆς (εἰκ. 11) καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπεφράχθη βυζαντινὸν παράθυρον πρὸς βορρᾶν. Κατὰ τὴν ὑψωσιν τοῦ δαπέδου ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ σχετικῶς μεγάλα κενά, τὰ σχηματιζόμενα ἐκ χθαμαλῶν θόλων τοῦ ἰσογείου, στάμνοι, θραύσματα αὐτῶν καὶ χῶμα καθιστῶντα τὸ δάπεδον ἐλαφρότερον. Ἐπιστοποιήθη συγχρόνως ὅτι οἱ τρεῖς κίονες τοῦ κέντρου τοῦ γυναικωνίτου θὰ ἦσαν ἀρχικῶς μεγαλύτεροι, διότι ὁ ὑποβαστάζων αὐτοὺς τοῖχος εἶναι τουρκικὸς (εἰκ. 12). Ἡ ἀρχικὴ θέσις τοῦ δαπέδου εἰς τὸν γυναικωνίτην καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν πλευρὰν θὰ ἦτο προφανῶς κατὰ 0.70 μ. χαμηλότερα τῆς σημερινῆς· θὰ περιελάμβανε δὲ καὶ τὸ νότιον τμήμα τοῦ γυναικωνίτου τὸ ὅποῖον εἶναι καὶ σήμερον χαμηλότερον·

τοῦτο φαίνεται σαφῶς ἐκ τῆς τοιχοδομίας εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Κατὰ τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἐσμικρύνθησαν κατὰ τι (περὶ τὰ 0,20 μ.) Ἀπεμάκρυνα ἐπίσης μεγάλα τμήματα κονιάματος ἐκ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως ταύτης δύναται τις ν' ἀποκτήσῃ μίαν σαφεστέραν ἰδέαν τῆς διαρθρώσεως τῆς προσόψεως, ἀλλ' ὅμως ἄνευ πλήρους ἀπομακρύνσεως τοῦ κονιάματος ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας δὲν εἶναι δυνατόν εἰσέτι νὰ συμπληρωθῇ ἡ εἰκὼν καὶ νὰ ἐξαχθοῦν ὀριστικὰ συμπεράσματα.

Εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς κόγχης, κατὰ παρατηρήσεις γενομένας παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Α. Ευγγουπούλου, διεπιστώθη ὅτι ὁ σημερινὸς Χριστὸς ὁ καθή-



Εἰκ. 12. Not. - δυτικὴ γωνία τοῦ γυναικωνίτου.

μενος ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Παναγίας, ἀντικατέστησε παλαιότερον, τοῦ ὁποίου ἴχνη τῶν μηρῶν καὶ τῶν ποδῶν διακρίνονται σαφῶς μεταξὺ τῶν γονάτων τῆς Παναγίας κάτωθεν τῆς δεξιᾶς Τῆς χειρὸς καὶ τοῦ ἄκρου τοῦ μαφορίου Αὐτῆς. Ὁ ἀρχικὸς Χριστὸς ἐκάθητο πλαγίως. Διὰ τίνα λόγον ἀντικατεστάθη ὁ Χριστὸς παραμένει ἄγνωστον. Ὁ μεταγενέστερος, ὁ σημερινός, φαίνεται ἔργον τῶν μωσαϊστῶν τοῦ τρούλλου. Ἐκτενέστερον καὶ περὶ ἄλλων τινῶν παρατηρήσεων ἐπὶ τοῦ μωσαϊκοῦ τούτου ἐλπίζω νὰ ἐπανέλθω ἄλλοτε.

Χάρις εἰς τὰ ἱκρίωματα ἠδυνήθην νὰ φωτογραφίσω λεπτομερῶς ἐκ τοῦ πλησίον τὸ μωσαϊκὸν τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸν τρούλλον συγχρόνως δὲ κατεμέτρησα ἐπακριβῶς τοῦτον. Ἠδυνήθην οὕτω νὰ παρατηρήσω ἐκ τοῦ πλησίον τὴν τεχνικὴν τοῦ μωσαϊκοῦ καὶ νὰ πιστοποιήσω ὅτι καὶ ἐνταῦθα, μολονότι πρόκειται περὶ μεγάλης καμπύλης, τὸ μωσαϊκὸν κατεσκευάζετο τμηματικῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (π.χ. εἰς Ἀπόστολος, εἰς κορμὸς δένδρου, κ.λ.π.) καὶ μετὰ ταῦτα προσσηρόζετο ἐπὶ τοῦ τρούλλου, μετέπειτα δὲ συνεπληροῦντο τὰ κενὰ διὰ χρυσοῦν ψηφίδων.

ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ